

Constantijns erfenis

*Bespreking van Piet Leupen,
'Gods stad op aarde. Eenheid
van Kerk en Staat in het
eerste millennium na
Christus. Een kerkelijke
ideologie'.
Wereldbibliotheek,
Amsterdam 1996, 176 blz.,
f 34,50.*

Piet Leupen Gods stad op aarde

*Eenheid van Kerk en Staat in
het eerste millennium na Christus*

WERELDBIBLIOTHEEK

De gedachte dat bestudering van de stad Rome vooral de moeite loont voor liefhebbers van de Oudheid of haar Wedergeboorte in de vijftiende en zestiende eeuw is een misvatting. Want wie zich wil verdiepen in het Europese politieke denken tijdens de Middeleeuwen zou eigenlijk moeten beginnen met een monografie over de stad Rome in deze periode. In dat geval staan de lezer twee bezielde studies ter beschikking. Ferdinand Gregorovius' *Geschichte der Stadt Rom im Mittelalter*, oorspronkelijk uitgegeven in de jaren 1859-1872, behoort zonder twijfel tot de meeslependste geschiednissen van de vorige eeuw. *Rome, Profile of a City, 312-1308* (Princeton, 1983²) van de Amerikaanse kunsthistoricus Richard Krautheimer is daarentegen minder monumentaal, maar heeft het voordeel dat recente geschiedkundige en archeologische inzichten zijn verwerkt.

Volgens beide auteurs telde Rome in de dagen van keizer Constantijn de Grote naar schatting 800.000 inwoners, van wie mogelijk een derde sympathiseerde met de Kerk. De reiziger die de stad aandeed zou daar evenwel weinig van hebben gemerkt. Christelijke ontmoetingsplaatsen waren goeddeels aan het oog onttrokken. In deze situatie wilde Constantijn, die de stad in 312 had veroverd, verandering brengen. Nog hetzelfde jaar besloot hij tot de bouw van een kathedraal voor de bisschop van Rome op de keizerlijke domeinen in Laterano. Van deze kerk (toegewijd aan Salvator, de Verlosser, en later

aan Sint-Jan) is het aangrenzende baptisterium bewaard gebleven. De iets later gestichte Santa Croce in Gerusalemme, waar bezoekers het H. Kruishout konden aanbidden, werd in een oude paleiszaal opgericht. Deze godshuizen waren de enige basilieken die binnen de stadsmuren waren te aanschouwen. Constantijn en zijn familie gaven er de voorkeur aan christelijke bouwwerken buiten de stadsmuren te doen verrijzen. Zo verschenen in Trastevere boven het graf van Petrus en even buiten de Porta Nomentana bij de laatste rustplaats van de H. Agnes *basilicae*, imposante overdekte begraafplaatsen die na verloop van tijd als reguliere kerken dienst deden.

Ook deze bouwcomplexen verrezen op keizerlijke bezit. Constantijn had hiervoor zo zijn redenen. Vanwege de overwegend heidense senaat hield hij het christendom angstvallig buiten het centrum van de stad, het eerbiedwaardige *pomerium*. Wanneer de keizer bouwactiviteiten binnen de stadsmuren ontplooiden betrof het civiele monumenten, zoals de Basilica Nova op het forum romanum, de triomfboog bij het Colosseum of de Janus Quadrifons aan het forum boarium.

Constantijns vertrek naar het Nieuwe Rome aan de Bosporus moet dan ook in dit licht worden gezien. Het gaf hem de mogelijkheid om, ver van de senaat, een christelijke hoofdstad van een christelijk keizerrijk te stichten.

De Donatio Constantini

Een van de intrigerende documenten uit de Middeleeuwen is de

1. Keizer Constantijn biedt paus Silvester I de Frygische muts aan, het symbool van de keizerlijke waardigheid

zogenoemde Schenking van Constantijn. Het stuk is hoogstwaarschijnlijk omstreeks 760 op papier gezet en wordt wel toegeschreven aan een geestelijke behorend tot de Lateraanse clerus. Aan de echtheid van het document, dat overigens pas aan het einde van de negende eeuw bekendheid kreeg, werd al in de Middeleeuwen getwijfeld. De Italiaanse humanist Lorenzo Valla (1407-1457) leverde tenslotte het bewijs dat het een *fausum* betrof. Dat neemt niet weg dat het geschrift een historische kern bevat. Volgens het document schonk Constantijn aan Silvester, de bisschop van Rome, en aan de gemeente van Rome de basiliek van Lateranen, de Sint-Pieter in Vaticano en de Sint-Paulus buiten de muren. Voorts ontving de bisschop het Lateranenpaleis als residentie en was hem toegestaan ondermeer de Frygische muts te dragen - symbool van keizerlijke waardigheid.

Een dertiende-eeuws fresco in de Cappella di San Silvestro (bij de kloosterkerk Santi Quattro Coronati) toont Constantijn die de muts aan paus Silvester geeft (afbeelding 1).

Verder overhandigde Constantijn aan de bisschop 'zowel in de stad Rome en in Italië als in alle westelijke gebieden alle provincies, territoria en steden'. In de slotpassage worden Constantijns motieven voor zijn vertrek uit Rome toegelicht: 'Om die reden ook hebben wij het in onze voorzienigheid passend geacht om ons Imperium en het machtscentrum

van ons bewind naar de oostelijke gebieden te verleggen en te verplaatsen en in de provincie Byzantium op de daartoe best geëigende plek een stad te bouwen teneinde daar ons Imperium te vestigen. Het is immers niet billijk dat daar waar het primaatschap over alle bisschoppen en het hoofd van de christelijke godsdienst door de hemelse keizer is gevestigd, tevens de aardse keizer zijn macht uitoefent.'

Volgens het document was het dus niet Constantijns worsteling met de heidense senaat, maar diens respect voor de paus van Rome die hem uiteindelijk naar het Nieuwe Rome deed vertrekken.

Over de Schenking van Constantijn is veel gediscussieerd. De onmiskenbare boodschap die van het document uitgaat is in elk geval de versterking van de positie van de bisschop van Rome, zowel in de Kerk als in de wereld. Met de aanbidding van de Frygische muts was Sylvester niet alleen opvolger van Petrus, maar ook van Constantijn en alle Romeinse keizers. De Donatie van Constantijn tekent op pregnante wijze de complexe verhouding die gedurende de Middeleeuwen tussen keizer en bisschop van Rome bleef bestaan.

De hiervoor aangehaalde muurschildering van Constantijns Schenking siert het omslag van *Gods stad op aarde*, een instructieve en stimulerende studie geschreven door de Amsterdamse mediëvist Piet Leupen. De titel verwijst naar Augustinus' *De Civitate Dei*.

Leupens boek begint in de Oudheid, toen de eerste christenen (in navolging van Romeinen 13:1-7) de overheid als door God ingesteld zagen, en eindigt in de twaalfde eeuw, toen de 'kerkelijke ideologie' volgens welke het keizer- en koningschap ondergeschikt waren aan het priesterschap, in het bijzonder aan dat van de paus, zich had uitgekristalliseerd. Schakel in deze tijdspanne was - aldus Leupen - Augustinus' concept van Gods Stad op aarde, met dien verstande dat de middeleeuwse interpretaties sterk verschilden van de oorspronkelijk door de kerkvader vertolkte zienswijze.

Augustinus had zich na de invallen van de Ostrogoten en de inname van Rome in 410 door de Visigoten verdiept in de betekenis van het Romeinse Rijk in Gods heilsplan. In zijn eschatologische schildering maakte hij onderscheid tussen de Stad Gods (het rijk van de heiligen) en de Aardse Stad (het rijk van de duivel). De overheid kon, evenals trouwens de Kerk, beide in zich verenigen. Het staatsgezag had slechts tot taak de uitwassen van de wanorde te verkleinen.

Aan Augustinus' eschatologische opvattingen mag dan door Leupen een centrale plaats worden toegekend, dat betekent niet dat de auteur geen oog heeft voor de politieke praktijk die de verhouding tussen kerk en staat gedurende de vroege Middeleeuwen in vergaande mate bepaalde. En daarbij waren ontwikkelingen in de Eeuwige Stad van cruciale betekenis.

Voor al onder paus Gregorius de Grote (590-604) kregen de 'onwereldse' denkbeelden van Augustinus een werkbare, concreet-aardse dimensie. Voor Gregorius vielen Kerk, met inbegrip van de staat, en Godsstaat op aarde in feite samen. Dat kon trouwens ook moeilijk anders. Rome werd steeds meer overwoekerd door de *disabitato*, de onbewoonde vlakte, en het aantal inwoners was in deze tijd geslonken naar zo'n 90.000. Jaarlijks moest een precair bestand met de Longobarden worden vernieuwd. In die omstandigheden koesterden de pausen de betrekkingen met het hof in Constantinopel. Gregorius accepteerde de voorschriften die Justinianus eerder voor de clerus had opgesteld

en in hun officiële documenten volgden de bisschoppen van Rome de regeringsjaren van de Byzantijnse keizers.

Tezelfdertijd werden echter de Ariaanse Longobarden tot het orthodoxe christendom bekeerd en liet Gregorius een Benedictijnse missie naar Engeland vertrekken. Rome werd voorgoed de hoofdstad van de westerse christenheid. Grote groepen pelgrims bereikten de stad en verbleven bij terugkeer de Romeinse ritus.

Oriëntatie op het westen

De tweede helft van de achtste eeuw bracht een politieke aardstok te weeg toen zich een oriëntatie van oost naar west voltrok.

Noodgedwongen zochten de bisschoppen van Rome steun bij de Frankische heersers. Het was in deze tijd dat de Donatie van Constantijn werd geconcipeerd. Nadat Hadrianus I omstreeks 772 was gestopt met het vermelden van de jaren van de Byzantijnse keizers, dateerde paus Leo III (795-816) zijn oorkonden daadwerkelijk naar de

regeringsjaren van een Frankische vorst, Karel de Grote. De laatste werd een rol als nieuwe Constantijn toebedacht.

Deze parallel - eerder opgemerkt door Gregorovius - is treffend verbeeld in een tweetal mozaïeken, die door Leo III in het *triclinium maius* van het pauselijk paleis van Lateranen werden aangebracht (zie de afbeeldingen hieronder).

Van het triclinium (eetvertrek) met de decoraties zijn tekeningen bewaard gebleven die dateren van voor hun grondige restauratie in 1625. Op de triomfboog bevindt zich op het rechtergedeelte een tronende Petrus die het pallium aan paus Leo geeft en een banier aan koning (rex) Karel de Grote. Links troont Christus die de sleutels aan paus Silvester overhandigt en een vaandel aan Constantijn de Grote.

In het absisgedeelte zijn Christus en de apostelen afgebeeld. Daaronder staat te lezen: *'Gaat heen en onderwijst alle volken en doopt hen in de naam van de Vader'*.

De bedoeling van het mozaïek is helder. Karel de Grote was de aangewe-

zen opvolger van Constantijn en moest de paus steunen in diens missie, precies als Constantijn eerder had gedaan.

Karel de Grote liet zich volgens zijn biograaf Einhard graag voorlezen uit Augustinus. Maar anders dan de kerkvader benadrukten de keizer en zijn hofkring de moreel-politieke plichten van de vorst. Daarbij werden door Karel de bisschoppen aangewezen als de hoeders van de rechte levensweg en deze opvatting zou consequenties hebben die hij niet had kunnen bevroeden. Toen bijvoorbeeld Lodewijk de Vrome in 833 verpletterend was verslagen door zijn rebellerende zoons, waren het de bisschoppen die tot de conclusie kwamen dat het de goddelijke Voorzienigheid was geweest die de keizer had overwonnen. Ze spoorden de keizer aan tot openbare boetedoening.

Otto III

De omschrijving van de bisschoppen als hoeders van de zeden, aan wie de christelijke handelwijze van de

2. Christus geeft de sleutels aan Petrus en een vaandel aan Constantijn.

3. Petrus geeft een pallium aan paus Leo en een banier aan Karel de Grote.

Tekeningen van verloren gegane mozaïeken uit het eetvertrek van het pauselijk Lateranenpaleis.

4. Koninkrijken doen leenhulde aan Otto III.

5. Otto III troont temidden van geestelijke en wereldlijke leiders.

Fragmenten van een miniatuur uit een evangelieboek ± 1000.

vorst ter beoordeling was, kreeg in deze periode vooralsnog duidelijker contouren in het Westfrankische rijk dan in het Oostfrankische. Geen keizer - aldus Leupen - heeft het ideaal van eenheid van kerk en staat in het westen zo dicht benaderd als Otto III (983-1002).

Otto zag zichzelf als *isapostolos*, gelijk aan de apostelen, zoals Constantijn. Tijdens zijn regering werd de stoel van Petrus bezet door Gerbert van Aurillac die veelzeggend genoeg de pausnaam van Silvester II koos.

De idee van Rome, hoofdstad van een universele monarchie eendrachtig geleid door keizer en paus, wordt volgens Krautheimer weerspiegeld in een miniatuur dat is opgenomen in een rond 1000 vervaardigd *evangelarium* (afbeeldingen hierboven). Een tronende Otto III wordt geflankeerd door wereldlijke en geestelijke machthebbers, terwijl hij eerbewijzen ontvangt van personificaties van Slavania (het gebied oostelijk van de Elbe), Germania, Gallia (het Rijnland en de Nederlanden), geleid door Roma.

Na Otto III kwam allengs een einde aan de harmonieuze samenwerking

tussen paus en keizer en de eenheid van Kerk en staat (keizerrijk). In een notitie van Gregorius VII (1073-1085) die bekend staat als het *Dictatus Papae*, is ondermeer een bepaling opgenomen dat de paus de keizer kan afzetten, en hij daarnaast de keizerlijke insignes mag dragen - een welluidende echo van Constantijns Schenking. Volgens Krautheimer moesten het ruitersstandbeeld van Marcus Aurelius (dat in de Middeleeuwen voor dat van Constantijn werd aangezien) en de resten van een kolossal beeld van Constantijn - die opzichtig stonden opgesteld in de gaanderijen van het Lateraanse paleis - vanaf deze tijd de keizerlijke aspiraties van de paus kracht bij zetten. Met hetzelfde doel werd op het fresco in de Quattro Coronati (voltooid in 1246) de paus voorgesteld als opvolger van Constantijn.

Aristoteles of Augustinus?

Leupen wijst nog op een andere, niet minder belangrijke ontwikkeling. Binnen het christelijke gemeenebest onderscheidde Gregorius VII verschillende *regna*, (koninkrijken). De traditionele Frankische opvatting van één kerk en één staat werd daarmee verlaten. In de optiek van Rome was

de keizer voortaan niet meer dan een koning, heerser over een *regnum*. De *Ecclesia Dei* was in stukken uiteengevallen.

De priester Galbert van Brugge zag in zijn ooggetuigenverslag van de moord op graaf Karel de Goede Vlaanderen als de Kerk Gods en de graaf van Vlaanderen als de vorst der Kerk. De samenhang tussen *regnum* en *sacerdotium* bleef blijkbaar wel het gewenste ideaal in de opkomende 'staten'.

Die vaststelling brengt Leupen bij zijn epiloog, waarin hij vooruitblijkt en de stelling poneert dat in de latere Middeleeuwen de 'Augustinische' conceptie van één kerk als gemeenschap van alle onderdanen mogelijk een belangrijkere ideologische legitiematie van de nieuwe staten zou kunnen zijn geweest dan de receptie van Aristoteles en de op deze filosoof gebaseerde gedachte dat de staat de natuurlijke bestemming van alle volken is.

Zo'n vrijmoedige en vérstrekkende bewering vraagt om een vervolg op Gods stad op aarde.